

УДК 930. 85 (4.77) (092) + 821. 161. 2

А. Диба

**«ВСЕ ДЛЯ ІНШИХ І НІЧОГО ДЛЯ СЕБЕ»:
СВІДЧЕННЯ АНТОНІНИ МАКАРОВОЇ
ПРО КОСАЧІВ-ДРАГОМАНОВИХ**

Досліджуються оригінальні тексти та публікації спогадів Антоніни Макарової і авторські коментарі до них.

Ключові слова: спогади, контекст, публікації, переклади, редагування, скорочення, коментарі.

*Пам'яті Андрія Чернишова
та Анатолія Костенка –
перших дослідників цієї теми*

1. «Мене надзвичайно вабила ця чарівна людина»:

Матеріали до біографії гадяцької вчительки Антоніни Макарової у фондах Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України

Чим може бути цікава для нас скромна вчителька з невеличкого міста Гадяча на Полтавщині Антоніна Семенівна Макарова? По-перше, ця людина була доброю знайомою родини Драгоманових, особливо багато спілкувалася з бабусею Лесі Українки Єлизаветою Іванівною Драгомановою (1821–1895), часом навіть писала на її прохання і під диктовку Єлизавети Іванівни листи до її дітей та онуків.

По-друге, Антоніна Макарова була знайома з Лесею Українкою й Оленою Пчілкою, залишила цікаві, оригінальні, часом несподівані спогади про обох [1; 2; 4; 6; 9]. Листувалася з Лесею Українкою, у тих листах обидві звіялися в якихось важливих, інколи навіть сокровених моментах [1, ф. 2, № 455, 456, 457, 458, 459; 5, X, 214–216, 221–222, 235–237, 272–274, 280–281, 483, 484, 487, 492, 494; 8, 40, 75, 77]. Вона записувала на прохання Лесі Українки свідчення про сектантів Полтавщини, які пізніше було оприлюднено (стаття Лесі Українки «Релігійний дур

на Україні: Із Полтавщини», опублікована 1895 року в журналі «Народ» за підписом «Л.» [3, 300; 5, X, 203, 472, 481; 7, 111, 148, 153, 156, 456, 536; 8, 127–131].

Спогади Антоніни Макарової про знайомство і спілкування з Лесею Українкою та її родиною сповнені надзвичайної теплоти, приязні, справжньої душевної близькості. Вони часами вибухають дуже гармонійними, літературно досить довершеними описами природи й глибинно-гарних почуттів [1, ф. 2, № 1554, за наскрізною пагінацією 3 зв.¹; 4, 354]. Недарма ж одного разу Антоніна Семенівна якось сором'язливо говорить про те, що свого часу навіть вірші писала: «Я с семи лет начала писать стихи, которые, к счастью, не увидели света, и потому сочла стихотворение Леси обычным выражением чувств в стихах и не предвидела, что она создаст целый ряд удивительных произведений...» [1, ф. 2, № 1554, арк. 4; 4, 354²]. На той момент, який вона згадує, Макарова ще нічого не знала про творчість Лесі Українки і не могла поцінувати її художніх надбань.

Леся Українка у свою чергу дуже цінуватиме прочитання і співпереживання Макаровою її творінь, добре знаючи про те, що Антоніна Семенівна ніколи не скаже неправди. «Никак не могу припомнить, где я могла достать её произведение „Роберт Брюс“». Об этом произведении я писала ей свое мнение, на что она ответила в своем письме: „Когда Вам подобается Брюс, то значить ще варто жити“. В библиотеке украинских книг тогда не было, и где я могла его прочесть не могу припомнить» [1, ф. 2, № 1554, арк. 4–4 зв.³; 4, 355]. Пізніше вона згадає, як саме могла ознайомитися з «Робертом Брюсом»: «Згодом, уже після нашої розлуки, її бабуся дала мені прочитати її твір „Роберт Брюс“» [1, ф. 2, № 1553].

Недарма ця сором'язлива, совісна, душевно прекрасна жінка була такою близькою Косачам-Драгомановим. З нею вони ділили щастя і горе. Час утрати родиною М. П. Драгоманова та його

¹ Тут засвідчено декілька документів в одній одиниці збереження.

² За пагінацією цього автографа це арк. 2.

³ Арк. 2–2 зв. у названому документі.

матері Є. І. Драгоманової описує так: «Ее бабушка умерла через месяц после смерти М. П. Драгоманова (А. С. Макарова помиляється: Михайло Петрович помер 8 червня 1895 року в Софії, а Єлизавета Іванівна – через три дні, 11 червня того ж року, в Гадячі. – А. Д.]. От нее скрыли его смерть, но Олена Пчилка, зная ее безграничную любовь к М[ихаилу] П[етровичу] положила ей в гроб его фотографическую карточку» [1, ф. 2, № 1554, арк. 1–1 зв.; б; 8]. Арешт Олени Пчилки у Гадячі 1920 року [2, 83–85] і т. п. були пережиті нею так, як би це були її власні батьки, брати чи сестри.

Показовий у цьому контексті лист Лесі Українки до Антоніни Макарової від 23 січня 1894 року (одержано Інститутом літератури від А. С. Макарової 3 березня 1940 р.): «Я багато думала над Вашим листом. Ви просите мене научить Вас жить; ся просьба показує таке Ваше довір'я до мене і таку повагу, якої я може й не заслужила. Я сама, коли хочете, учуся жить, борюся з непевностями, з скептицизмом, думаю над своїм і над чужим життям. Стидно було б мені, як би я брехала перед Вами і назвала себе Вашим учителем життя. Ні, на таке високе ім'я я не маю права, бо не заслужила його. Я рада допомогти Вам, рада вкупі з Вами шукати дороги, піддержувать Вас, чим можу, але я не маю права казати, що я можу научить Вас жити. Мені больно писати сеє Вам, бо Ви розчаруєтесь в мені, але ж я повинна казати правду. Я врешті думаю, що я гірше живу, ніж Ви, бо Ви робоча людина, а я ні, хоч я і маю свою роботу, але ж веду її уривками і хіба скільки днів на рік буваю довольна собою. Я не думаю говорити Вам, щоб Ви ще більш набірали на себе роботи, бо се вже було б вище сил людських. Я думаю, справді, що Вам було б краще виїхати на який час з Гадяча, зайнятись іншою роботою, в іншому місті. Як що Ви можете зоставить Вашу сім'ю, то я попробую пошукати тут для Вас якого міста, розпитуючись через знайомих. Напишіть, якого рода місто хотіли б Ви знайти, а я попробую пошукать. Тут би я Вам знайшла і людей інших, краще товариство і коли не можу навчити Вас жити по Вашому ідеалу, то може б допомгла шукать тії науки. Я не так впрочем сумно дивлюсь на Ваше учительство, як Ви. Уже одно те, що в школі є

людина не лиха, не черства педантка і при тім чесна, – єсть уже велика користь для дітей. Ви журитесь, що живете тільки для сім'ї, але ж є багато людей, що навіть і сім'ї своїй не потрібні, а сім'я тіж люде, «частица челоуѣчества». Хіба Ви осуждаєте матір, що живе тільки для своїх дітей? а чим же гірше жити для своїх сестер і братів? Погано тільки те, що Вам зовсім ніколи жити для себе, а без сього людині таки трудно обійтись. Я так би хотіла витягти Вас із Гадяча, щоб Ви пожили иначе хоч рік, два. Іще одно: коли я буду літом в Гадячі, (а може ми з Вами й раніше побачимось) ми з Вами будем частіше бачитись, ніж торік, ми поговоримо не мало. Може в розмові я зумію Вам більше сказати, ніж в листі. Я не знаю як слід умовій Вашого життя і Вашої служби, а через те не знаю, які поради практичні можу вам дати про те, що слід би Вам робити, щоб наблизатись до Вашого ідеала служення людям. Ми разом могли б читати книжки і говорити про різні речі. Писати про все, про що хотілось би сказати я неможу, не питаєте через що так» [1, ф. 2, № 455, арк. 1–3; публікація: 5, X, 214–215].

У фонді Лесі Українки зберігаються три фотопортрети А. С. Макарової – 1896 р. (один) [1, ф. 2, № 1439] та 1953 р. (два) [1, ф. 2, № 1440, 1441]. Усі вони зроблені в Гадячі. Це і молода жінка в українських національних строях, і вже літня інтелігентка поруч із портретом Лесі Українки, а на одній світлині – з кимось зі своїх знайомих.

А. С. Макарова залишила нам декілька детальних, досить оригінальних словесних портретів Лесі Українки. «Я не пригадую точно, в якому році це було – в 1892 чи 1893 р. (очевидно, таки 1893-го [9, 440]). Це коментарі публікатора спогадів Макарової Анатолія Костенка. – *А. Д.*]. Приїхала вся сім'я і оселилась у тому будинку, де раніше жив наглядач училища. Та одного разу я зустрілась у Драгоманової з Лесею Українкою. Входячи у двір, я побачила високу молоду дівчину, що опиралася на палицю в правій руці, – я здогадалась, що то Леся Українка. Обличчя її було жовтувато-бліде, негарне, але на диво благородне. Особливо гарні були її очі. Уважний, допитливий і в той же час співчутливий, ласкавий погляд приваблював до себе. Від її очей

важко було відірватись» [9, 157]. «Більше шестидесяти років минуло з того часу, коли я вперше побачила Лесю Українку, але вона і зараз як жива стоїть перед моїми очима. Худорлява, височенька постать в українському вбранні: гаптована сорочка, зелена корсетка в квіточках, декілька рядочків намиста на шії, зелена стрічка, заткана жовтими квітками, на голові світлоруса коса. Бліде обличчя, і на цьому обличчі такі чудові очі, від яких не можна було відірватись. Мене познайомила з нею її рідна бабуся Є. І. Драгоманова.

– Моя онука Леся, – сказала вона.

– Косач, – коротко промовила Леся і дружно стиснула мою руку.

Так почалося наше знайомство» [1, ф. 2, № 1553].

1906 року вони зустрінуться знову, але не зможуть ближче поспілкуватися, бо на той момент у Лариси Петрівни було багато інших гостей – якихось студентів: «Але гірше за все – це зовнішній вигляд Лесі... Бліда, худа, виснажена, і очі повні скорботи... Говорила вона тоді взагалі дуже мало. На моє захоплення Зеленим Гаєм вона сказала: «Так, чудово тут, дуже чудово, усе забуваєш, крім хвороби», – і очі її наповнились сльозами. Вона сказала це таким тоном, що у мене стислося серце, і я стала швидко прощатись, щоб не розплакатись при всіх. Більше я не бачила дорогої Лесі, котра світлим променем блиснула в моєму безрадісному житті» [9, 159].

У матеріалах, які супроводжують спогади А. С. Макарової про Лесю Українку та її родину (відповідає документу 1, ф. 2, № 628¹), на щастя, збереглися спеціальні коментарі щодо цього та окремі свідчення про самого автора спогадів [1, ф. 2, № 628, арк. 1–4; № 1554, арк. 1–4], на яких необхідно зупинитися докладніше, адже саме вони пояснюють нам, чому ця жінка була такою близькою людиною для Косачів-Драгоманових. Ось деякі її свідчення про себе: «Что касается сообщения сведений о себе лично, то я не могу сообщить ничего интересного, так как я –

¹ Прослідковується значна розбіжність у перекладах із російської з оригіналом та іншими публікаціями [6, 343–344].

заурядная народная учительница, отличающаяся от других, быть может, только стремлением жить для других. Если-бы это не было так громко, то я сказала бы, что девизом во всю мою жизнь (даже и теперь, когда я обратилась в полутруп) было: „Все для других и ничего для себя”. С Лесей Украинкой у меня связаны самые светлые воспоминания, которыми сейчас я не могу поделиться с Вами, как за неимением бумаги, так и за сильной слабостью от болезни и истощения. Если только буду в состоянии достать бумаги и сесть за эти воспоминания, то при первой возможности вышлю их Вам, если они могут представить для Вас интерес» [1, ф. 2, № 1554, арк. 1 зв. – 2 зв.].

А от що засвідчила Антоніна Макарова в листі до Інституту літератури з Гадяча 26 лютого 1940 року: «От бабушки Леси Украинки я всегда знала о состоянии здоровья ее, где она жила в данный момент и т. д. Со смертью бабушки связь наша прекращается, так как знакомых Л[еси] Украинки, с которыми она была бы настолько близка, что вела-бы с ними переписку и от которых я могла бы узнать ее адрес – не было» [1, ф. 2, № 1554, арк. 1–1 зв.].

У листі Антоніни Семенівни Макарової до Марії Семенівни Грудницької (завідувача Відділом рукописів Інституту літератури у 1950-ті роки) зазначено таке: «На запрос Ваш относительно года моего рождения сообщаяю, что я родилась в 18го февраля, 73 года исполнится в этом феврале. Родители были очень бедны, и уже с 4го класса гимназии я давала частные уроки и жила на квартире тоже за уроки.

В 1887 году получила место помощницы учителя в начальном городском училище, где и прослужила 36 ½ лет. Вся жизнь моя была полна лишений, т. к. после смерти матери (в 1887 г.) вся семья осталась на моих руках, а школьная плата была всего 16 р. в месяц. Приходилось весь день бегать по урокам из одного конца города в другой, а ночью работать для семьи: шить, чинить, стирать белье... Подросли сестры и братья, стали на свои ноги, остался старик отец со мною. Умер брат, заболела туберкулезом руки сестра, – и опять горе за горем. А хотелось большой общественной работы!.. Умер отец, через два месяца умер зять, и сестра осталась с 5ю малыми детьми без всяких средств к существованию.

Снова работа для семьи овдовевшей сестры.

Изнурительный труд, беспрестанное напряжение нервов, голодовка, – все это сильно расстроило мое здоровье, и я вышла на пенсию с несбывшейся мечтой о „большой работе“... Через всю мою жизнь прошло красной нитью стремление быть полезной всем нуждающимся трудящим. Нельзя даже и сосчитать, сколько было у меня бесплатных уроков, сколько человек я готовила на народных учителей. И теперь, несмотря на мою тяжкую болезнь [два слова втрачено на згині сторінки. – *А. Д.*]. Ко мне приносят малых детей матери, уходящие в очереди и не имеющие никого дома, кто присмотрел бы за ребенком; 13 лет живу я на одной квартире и вынянчила двух детей, из которых один ходит в школу. Я занимаюсь с ним, готовлю и другую отстающую девочку, дочь бедной вдовы. Привычка к труду, к работе на пользу других глубоко вкоренилась во мне вместе с сильным желанием до конца моей жизни, – (а жить уже осталось немного,) – оказывать хоть посильную помощь тем, кто в ней нуждается...» [1, ф. 2, № 628, арк. 1–1 зв. – *Підкреслення в тексті авторські*].

Наступний лист А. С. Макарової до М. С. Грудницької від 16.IV.1954 року – унікальний документ, своєрідний крик самотньої душі, яка хоч на обрії життя хоче виповісти комусь свій біль: «Чувствую приближение конца, я принялась за уничтожение древних писем и наткнулась на посылаемый Вам листочок. Несмотря на все усилия моей, уже отжившей памяти, я решительно не могу припомнить, когда именно и кому я писала эти биографические заметки, но думаю что это было очень давно. Увидя их, я вспомнила, что хотела написать Вам о своей жизни, но не для печати, а для того, чтобы Вы знали, за что любила и уважала меня Л[еся] Украинка. Значит, посылаю лично для Вас. Не знаю, почему в этих заметках я ничего не написала о моей общественной деятельности, хотя она была очень незначительна и мала. Думаю, что не написала из присущей мне скромности.

Дополню это теперь. В свое время я была выдающимся, можно сказать популярным педагогом. Ко мне приезжали люди (готовиться к экзамену на звание народного учителя) из разных районов: Лохвицкого, Миргородского, Зеньковского, Констан-

тиноградского, даже Роменского, где были учителя из средних учебных заведений. (О Гадячском районе уже и говорить нечего!) За работу мою в народной школе я получала от учебного начальства благодарность, денежные награды, серебряную и золотую медали, а в 1912 г. родители моих учеников скромно отпраздновали мой 25 летний юбилей, поднесли мне адрес, хлеб-соль, икону, отслужили в школе молебен о моем здоровье... Пресса отметила, что мой юбилей был единственным юбилеем народной учительницы на Украине. Полторы тысячи детей получили первоначальное обучение в моей школе, ... Но меня не удовлетворяла работа в школе: хотелось деятельности на пользу общества в более широком масштабе. И я упорно искала ее. Во время двух летних вакансий я работала в статистическом бюро – (Полтавском и Роменском.) Я занималась в воскресной школе для взрослых, вела народные чтения (имею диплом от Полтавского Общества попечения о народной трезвости (как член-соревнователь). Бесплатно работала в общественной библиотеке, помогая библиотекарю. Во время учительских краткосрочных курсов на мне лежала огромная работа: устройство для учителей музея, библиотеки, ведение образцовой школы, где курсанты давали свои практические уроки. И вся эта одновременная работа доводила меня до страшного изнурения, хотя продолжилась только один месяц. А начальство заявляло, что ему не приходилось еще никогда встречать такой трудоспособности, какая была тогда у меня.

Мечтала быть доктором, думая что тогда принесу людям наибольшую пользу, ходила на практику в больницу, но вид страданий больных так губительно действовал на мои нервы, что мне пришлось отказаться от своей мечты... Да и при царизме было очень трудно учиться в высшем учебном заведении, не так как при Советской власти, когда Правительство так много заботится о народном образовании, облегчая учащимся условия их жизни при учении.

Жизнь моя, полная лишений, изнурительной работы, частых голодовок, страданий за других людей, вся прошла под девизом: „Все для других и ничего для себя...” (Если это не будет сказано

очень громко!) Хотелось сделать много, но сделано так мало!.. Невольно вспоминаются слова поэта: „Суждены нам благие порывы, но свершить ничего не дано...” Жизнь промчалась, как сон, не успела оглянуться, как обратилась в труп... Теперь только наблюдаешь разрушение собственного организма и, будучи совершенно оторванной от жизни [«от» закреслено. – А. Д.] внешнего мира и ждешь избавления от этих страшных страданий (физических и моральных) – смерти! Дорогая М[ария] С[еменовна]! если-бы Вы знали весь ужас моей настоящей жизни, Вы удивились-бы, что я до сих пор не покончила с собой. Совершенно одинокая, беспомощная, бессильная, глухая и почти слепая, не спящая по целым ночам, я уже „гнилою колодою по світу валяюсь...” В немногих словах в бессонную ночь я выразила свои переживания.

Тяжело:

Лежать больной и знать,
Что ночью вновь не спать,
А только тосковать,
Былое вспоминать...
Лежать больной и знать,
Что мне уж не вставать,
А лишь болеть, страдать
И смерти ожидать...
Лежать больной и знать,
Что в близкий смерти час
Никто мне не закроет глаз,
Никто, склоняся надо мной,
Не подарит меня слезой...
Лежать больной знать,
Что скоро тяжкая могила
Мой жалкий прах придавит,
И никакая уже сила
Меня от смерти не избавит...

[Строфи розділено ліворуч рисками,
внизу під текстом знак «- • -». – А. Д.]

Я знаю, дорогая М. С., что совершаю против Вас тяжкое преступление, отнимая у Вас время на чтение этой галиматьи, но

это „последнее прости“! Быть может, уже завтра я совсем уже не увижу света и не смогу написать ни одного слова... Ведь левый глаз ослеп внезапно, а я с ужасом думаю о том, что это может случиться и с правым которым я вижу, как через молочный туман... Утром я боюсь открыть глаза: вдруг уже не увижу света!.. А слепота – это смерть при жизни!.. [далі текст ліворуч розділено рискою, як у попередньому вірші. – А. Д.]» [1, ф. 2, № 628, арк. 3–4 зв. – *Підкреслення в тексті авторські*].

Часом вони листуються і з матір'ю Лесі Українки Збереглася, наприклад, частина листа Антоніни Макарової до Олени Пчілки. Лист без початку (відсутні два перші аркуші), без дати (очевидно, вона була проставлена на втраченому першому аркуші, але, згідно з дожовтневим правописом, найімовірніше писалося ще за життя Лесі Українки, тобто, може, не пізніше 1913 року): «[...] Мнѣ ужасно не повезло относительно учениць. Бойкевичъ только и поступилъ въ тотъ классъ, въ который я подготовляла его. Волянская по чтенію обрѣзалась. (!) Марья Ивановны дочка выдержала въ четвертый классъ, но т[а]к к[а]к туда безъ экзамена поступили изъ трехклассныхъ духовных училищъ, а свѣтскихъ принимаютъ въ этомъ году только десятый процентъ, то её не приняли въ 4й, ни въ 3й классъ училища. На счастье встрѣтился М. Ив. Борсуковъ, который нѣсколько разъ былъ у Архіерея и вымолилъ пріемъ Мани, но не въ четвертый классъ, а въ третій (с будущаго года свѣтскихъ совѣтъ не будутъ принимать въ Духовныя училища). Теперь продолжаю заниматься съ Волян[ской] и еще имѣю одинъ урокъ. Но т[а]к тяжело, Ольга Петровна, и заниматься, и жить здѣсь, и жить вообще, что нѣтъ словъ для выраженія» [1, ф. 28, № 1255, арк. 1(згідно з утраченими аркушами – мало б бути 3)].

«Повсюду у насъ разные печальные случаи. Тамъ парубки убили своего товарища, поссорившись на вечерницах, тамъ дівчина зарізана у бору лежить, тамъ жінка теряє умъ, оставивши чоловікові кучу дітей, там біля шинку жінка вмірає отъ горілки (люди кажутъ, що хлопці вбили), – страшно подумать, що дієтьця

на світі божому. И жить, дивитьця на все цее и нічимъ не могли помогти. Иноді волосся в гору піднімається отъ страху. Біля насъ близько бублишникъ трохи жінки не вбив пьяный у ночі, а мы и не чули. Ну, не радостні оце вісті Вамъ, та й не можу я удержаться, щобъ не высказать, бо дуже все тее мене мучить: скажеш, мовъ polegшае» [1, ф. 28, № 1255, арк. 2 (згідно з утраченими аркушами – мало б бути 4)].

«Простіте, что пишу такъ плохо: пишу наскоро и очень уставши: учитель уѣхаль въ Полтаву, получивъ 25 р. и будетъ слушать хоръ во время освященія памятника на Шведской могилѣ. Я сама на всю школу и злюсь нестерпимо. А попробуй я попросить пособія для себя! – Воображаю, что запѣли-бы наши паны!» [1, ф. 28, № 1255, арк. 1 зв. (згідно з утраченими аркушами – мало б бути 3 зв.).]

«Если Ларисса Петровна хоть немного отдохнула и пришла въ себя, пусть хоть словечко напишетъ мнѣ. Безгранично преданная Вамъ уважающая Васъ

Ант Макарова» [1, ф. 28, № 1255, арк. 2 зв. (згідно з утраченими аркушами – мало б бути 4 зв.).]

І по смерті Лесі Українки гадяцька вчителька спілкується з Косачами-Драгомановими. Зокрема, бачиться з Оленою Пчілкою і навіть опікується нею в час її арешту за часів радянської влади у Гадячі, переживши тоді у зв'язку з цими обставинами справжню трагедію і ледь не загинувши [2, 83–85].

Колишнє спілкування з Лесею Українкою до останньої хвилини життя надихатиме Макарову на важливі й гідні вчинки. Так 10 серпня 1956 року на прохання Тараса Івановича Франка А. С. Макарова напише листа до Ради міністрів Української РСР щодо встановлення пам'ятника Іванові Франку та створення музею письменника: «Копія для бібліотеки І. Я. Франка Інституту української літератури АН УРСР [додруковано пізніше. – А. Д.] До Ради Міністрів Української РСР

Я була знайома і листувалася з великою українською письменницею Лесею Українкою (Ларисою Петрівною Косач) і знаю з її розмов, як високо вона оцінювала творчість Івана Яковича Франка, його діяльність та боротьбу за кращу долю простого люду.

Надзвичайна мужність цього великого народолюбця викликає високу повагу до нього: ні ув'язнення, ні голодування, ні хвороба, ні різні інші перешкоди в його праці не зломали цієї мужності і він вперто працював на користь пригноблених людей усе своє життя, аж поки смерть не зложила його невтомні руки...

На мою думку, було б слід організувати в Києві музей та закласти величний пам'ятник (такий, або й кращий, ніж шевченківські в Харкові та Києві) Івану Яковичу Франкові.

З повагою Антоніна МАКАРОВА

(педагог-пенсіонерка)

10 серпня 1956.

Місто Г а д я ч на Полтавщині,

Вулиця Карла Лібкнехта 6

Антоніна Семенівна Макарова»

[1, ф. 3, № 5111. Машинопис, 2-й пр.].

В інших документах вказано адресу: «Гадяч, Полт. обл. ул. Нероновича, 9» [1, ф. 2, № 1554, арк. 2 зв]. Очевидно, це стара назва тієї полтавської вулиці.

На жаль, точної дати смерті А. С. Макарової ми ще не знаємо. У дослідженнях Анатолія Костенка [8, 440] та в інших важливих джерелознавчих виданнях зазначено тільки рік народження, замість дати смерті – здебільшого знак запитання (виняток – коментарі у «Документах і матеріалах» – 4, 451). На пам'ятному надгробку Гадяцького кладовища також вказано тільки рік – 1963 – без зазначення дати і місяця. Отже, чекатимемо нових досліджень – зокрема від краєзнавців Гадяча. Але, як бачимо, Макарова прожила 95 років, надовго зберігши при тому світлу пам'ять, тверезий розум, шляхетне серце.

«Мене надзвичайно вабила ця чарівна людина» [9, 157], – зізнається Антоніна Семенівна Макарова у спогадах про Лесю Українку. Ми ж, у свою чергу, відгукнемося сьогодні до її світлої пам'яті словами її доброї приятельки Лесі Українки: «Ваш отзив про „Брюса“ дуже утішив мене, все-таки варто жити, коли так!» [1, ф. 2, № 1554, арк. 2 зв.¹].

¹ За наскрізною пагінацією – арк. 4 зв.

На висловлену Макаровою щирою симпатією до Лесі Українки вона не менш щиро відповідає «Мені не одні Ви казали, що при мені люди робляться луччими, сьому я б хотіла вірити, бо се був би дуже щасливий дар» [5, X, 236]. Таким унікальним даром Леся Українка справді володіла і щедро ділилася ним із дорогими їй людьми. Серед тих людей помітне місце належить учительці з міста Гадяча на Полтавщині Антоніні Семенівні Макаровій, про своє ставлення до якої Леся Українка сказала ще й так: «Не вірте в мою ідеальність, а вірте тільки, що я Вас люблю і бажала б Вам справді „неба прихилити“, та тільки не знаю, як се зробити» [1, ф. 2, № 457, арк. 2 зв.; публікація – 5, X, 236–237].

2. «Світлом і теплом була для мене Леся...» (Спогади Антоніни Макарової про Лесю Українку та її родину: текст і контекст)

«Посылаю для Института украинской литературы письма Леси Украинки, какие только сохранились у меня, – 5 писем. Кажется и письмо из Софии было последним ее письмом, так как у нее было много тяжелых переживаний в 1895 году: смерть любимого дяди (М. П. Драгоманова), смерть любимой бабушки (Ел. Ив. Драгомановой), собственная тяжелая болезнь, которая принуждала ее или лежать в постели или ездить на разные курорты, которые не могли ей помочь, излечить ее болезнь...» [1, ф. 2, № 1554, арк. 1] – писала Антоніна Макарова до Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР 26 лютого 1940 року. Ті дорогоцінні автографи Лесі Українки відтоді зберігаються в її іменному фонді Інституту літератури [1, ф. 2, № 455–459; 5, X; 8].

Процес передачі листів зафіксовано в багатьох подробицях і деталях: «Мне хотелось бы передать одно письмо Л[еси] Украинки в Полтавский музей, но так [как? – А. Д.] я обещала передать письма Вам, то не могу изменить своего обещания. Может быть, Вы найдете возможным переслать туда один экземпляр [1, ф. 2, № 1554, арк. 1 зв.].

Крім того, Антоніна Семенівна повідомляє, що має листівку з групою українських письменників, серед яких Леся Українка

й Олена Пчілка. Її вона також хотіла б запропонувати Інститутові [1, ф. 2, № 1554, арк. 2 зв.]. Хоче вона також продати французький словник і старовинні монети [1, ф. 2, № 1554, арк. 2 зв.].

Досить довгий період знайомства і спілкування з працівниками Інституту літератури дав можливість Антоніні Макаровій написати й такі рядки: «Я знаю, дорогая М[ария] С[еменовна], что совершаю против Вас тяжкое преступление, отнимая у Вас время на чтение этой галиматъи, но это „последнее прости“! Быть может, уже завтра я совсем уже не увижу света и не смогу написать ни одного слова... Ведь левый глаз ослеп внезапно, а я с ужасом думаю о том, что это может случиться и с правым которым я вижу, как через молочный туман... Утром я боюсь открыть глаза: вдруг уже не увижу света!.. А слепота – это смерть при жизни!.. [Далі текст ліворуч розділено рискою, як це іноді робила Макарова у своїх листах і спогадах. – А. Д.] А мне так хочется увидеть Вас хотя бы на маленьком фото (для паспорта снимались?), хотелось бы увидеть Вашу дочечку, обнять ее, страдалицу, горячо расцеловать и выплакать её и свое горе... Но я никогда не увижу Вас обеих. Неужели все доктора в Киеве не могут излечить её болезни? Я представляю себе Ваше горе и глубоко сочувствую Вам. У жены одного доктора был диабет, и он не позволял ей есть хлеб, мучную пищу, а советовал есть побольше свежего творогу, и она поправилась. Какого мужества, силы воли и энергии нужно для того, чтобы при таком горе, как у Вас, отдавать все свои силы и время общественной работе!.. Я преклоняюсь за это перед Вами... Испытываю большой стыд за то, что отняла у Вас столько времени на чтение этого бестолкового письма, (пишу с большими перерыва[ми] чрез утомление глаз, поэтому теряется связь в мыслях), но у меня такое теплое чувство к Вам, и так хочется поговорить с Вами, такой чуткой и доброй, что я не смогла удержаться от того, чтобы не выболтать того, что у меня на душе... Верю, что Вы поймете меня и не будете возмущаться моим нахальством. До конца моей жизни буду вспоминать о Вас с теплом и благодарностью за Ваше внимание и чуткое отношение ко мне, такой несчастной и уже лишенной здравого смысла...

Анфиса Иосифовна писала мне, что Мар[ия] Дем[ьяновна] уехала во Львов. Совсем или на время? Если вернулась, то,

пожалуйста, передайте ей и Анф[исе] Иос[ифовне] мой сердечный привет и пожелание всего лучшего. Позвольте вместе с последним прощанием обнять Вас и Вашу дочь и горячо, горячо расцеловать. Прошу Вас: берегите, очень берегите свое здоровье: Ваши силы нужны и для дочери и для нашей дорогой Родины!» [1, ф. 2, № 628, лист від 16 квітня 1954 року, арк .2–2 зв.]. У наведеному уривку листа, крім Марії Грудницької, згадуються відомі дослідники життя і творчості Лесі Українки Анфіса Ряппо і Марія Деркач.

Але найголовніше – у своїх спогадах, у листах-коментарях А. С. Макарова наводить безліч цікавих подробиць знайомства і спілкування з Лесею Українкою та її родиною. Мабуть, найяскравіший епізод – це щаслива прогулянка човном вздовж рідних гадяцьких берегів. Ось варіант із листа Антоніни Макарової до Інституту літератури від 22 січня 1941 року: «В мучительные бессонные ночи я вспоминаю прошлое, и вот недавно мне ярко припомнился случай, о котором я совершенно забыла; в тех воспоминаниях, которые я послала Вам я не писала о нем. Сообщу теперь, если это будет иметь значение.

Однажды летом, вероятно, в 1893 году, когда семья Косачевых гостила у Ел. Ив. Драгомановой, я пришла к последней. Через несколько минут вышла к нам Леся (она жила в том же дворе, но в другом доме) и попросила меня поехать с нею и ее братом (Михаилом Петровичем – уже теперь умершим) покататься на лодке. Я охотно согласилась. Мы вышли во двор, где уже ожидал нас брат Леси, с которым она и познакомила меня. Лицо у него симпатичное, интересное, красивые голубые глаза. Он напомнил мне наружностью своего дядю – М. П. Драгоманова. Мы поехали только втроем. М[ихаил] Петр[ович] греб, а Леся сидела у руля. Она была очень оживленная, веселая. Такою я редко ее видала. Все время восторгалась прекрасными видами по берегам Псла. А виды были действительно чудесные! Сверкающая под лучами солнца вода, берега в изумрудной зелени окаймляющих ее лесов, переливы всевозможных тонов и пышные белые лилии, поднимавшие из воды свои нежные белые головки, желтые кувшинки, громадные их листья на поверхности воды, –

все это чаровало взор. И вдруг после всего этого света, сияния, красок – сумрак, прохлада (холод), мрачные тени, почти черная вода – это узкое место Псла, где с одной стороны высокий берег, поросший густым лесом с вековыми дубами (теперь там находится санаторий для туберкулёзных,) Другая сторона – берег низкий, но покрытый таким же вековым дубовым лесом (лес этот уже вырублен теперь.) И гора и лес не пропускали на эту часть реки лучей солнца, и было здесь как-то торжественно тихо и мрачно-красиво. И Леся воскликнула: «Ой, яка краса! Як чудово! Це справжня казка!» И веселое настроение её сменилось мечтательностью. Как-то под влиянием этой красоты не хотелось разговаривать, и мы молча продолжали ехать дальше к селу М. Будища.

На обратном пути Леся вдруг сказала мне: «А[нтоніно] С[еменівно,] хочете, я прочитаю Вам вірші, які присвятила моему братові Михайлові?» Я попросила её прочесть эти стихи. Они были небольшие, но полные глубокого чувства, теплоты и привязанности к брату. Я посмотрела на М[ихаила] Петр[овича.] Он с любовью и ласковой улыбкой смотрел на Лесю, которая спросила меня: «Чи подобаються Вам ці вірші?» Я ответила, что очень они мне понравились глубиной чувства. Тогда она сказала: «Справді? Та чого-ж я перепитую? Я-ж знаю, що Ви ніколи не кажете неправди і вірю, що вони Вам подобаються». Она всегда считалась с моим мнением, ценила его и часто разделяла его.

Вернулись мы домой очень довольные этим катаньем, и она благодарила меня за участие в прогулке, хотя по существу я должна была её благодарить за доставленное мне удовольствие. Это был единственный случай, когда она прочла свое произведение. Больше она не говорила о своем творчестве, что я объясняю ее удивительной скромностью» [1, ф. 2, № 1554, арк. 1–1 зв. – 2].

Основний текст спогадів про Лесю Українку та її родину «Воспоминания о Лесе Украинке» [1, ф. 2, № 628] (автограф 10 аркушів), був написаний Антоніною Семенівною Макаровою у Гадячі в травні 1940 року на прохання співробітників Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР і разом із відповідними

супровідними листами, в яких розповідалося не тільки про обставини спілкування з родиною письменниці, але й про те, коли і в яких умовах писалися ті спогади, а також додавалися певні дані до біографії самої авторки спогадів. Ці документи потрапили до фонду Лесі Українки за актом від 24.III.1941 року. Сюди ж додано лист А. С. Макарової від 16.IV.1954 року (2 аркуші та конверт). Оригінал написаний російською мовою, подальші публікації були здійснені в перекладах українською. Всі відомі варіанти містять певні різночитання, які виникли в процесі підготовки матеріалів до публікації, перекладу, редагування, скорочень.

Перший варіант публікації подається у виданні: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Т. III. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1960. – С. 341–344 під назвою «Із спогадів». Під тією ж назвою текст подано у виданні: «Спогади про Лесю Українку» [9, 156–159], під публікацією зазначено місце і дата написання: «Гадяч, 1952». На с. 440 вміщено невеличкий коментар до публікованого тексту, в якому зокрема говориться про листування Лесі Українки з Антоніною Макаровою, коментується їхня зустріч у Гадячі 1893 року. Не вказано, на жаль, ні номери одиниці збереження названих спогадів у фонді Лесі Українки, ні дати смерті А. С. Макарової («1868–?»), яка на час публікації книги спогадів уже померла (у 1963 році, як зазначено на могильному надгробку в Гадячі). Цікавим, хоч і недостатньо детальним є коментар упорядника Анатолія Ілліча Костенка, зокрема у потрібному нам аспекті: «В рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка зберігається рукопис її спогадів про Лесю Українку, написаний російською мовою. З деякими скороченнями спогади вперше були надруковані у зб. „Леся Українка. Публікації, статті, дослідження”, т. III. К. : Вид-во АН УРСР, 1960, стор. 341–344. У нашому збірнику спогади Макарової друкуються з незначними пропусками тих місць, які, по суті, не стосуються Лесі Українки, за зб. „Спогади про Лесю Українку”» [9, 440].

Отож, спробуймо зіставити ці доступні нам тексти, виявити можливі різночитання, розбіжності й суттєві (якщо такі є) втрати.

Зауважимо спочатку, що у першопублікації [6] жодних поміток у місцях скорочень не зазначено. Натомість у виданні спогадів про Леся Українку скорочення відмічено квадратними дужками з трикрапкою всередині: «[...]». Таких скорочень у публікації бачимо три: 1) у третьому абзаці (с. 156) після речення, яке закінчується на слово «крамолу»; 2) у четвертому абзаці після речення, яке закінчується словами «двокласного училища»; 3) у шостому абзаці цієї ж сторінки після речення, яке закінчується словами «жити в школу». У першому абзаці першопублікації маємо назву «Інспектуру» [6, 341] з великої літери (у книзі спогадів – з малої), абзац закінчується реченням зі словами «народних шкіл». У книзі спогадів абзац продовжено: «Засобів для вступу у вищий учбовий заклад не було, і єдиний шлях був для мене – учителювання. Я любила цю справу, існувала з приватних уроків, ще коли вчилася в гімназії» [9, 156]. У другому абзаці значних розбіжностей немає (у першопублікації: «міському парафіяльному училищі», у книзі спогадів: «міському приходському училищі»). Третій абзац, вміщений у книзі спогадів, у першопублікації відсутній повністю: «У мене були знайомі сільські учительки, і всі вони скаржились на важкі умови праці в селі. Читати нічого, громадськості ніякої, крім попа та урядника, які грали в карти та пиячили і разом вишукували скрізь... крамолу. [...] Лякало мене життя на селі – хотілося в місто». Наступний абзац (третій у першопублікації і четвертий у книзі спогадів), як зазначено вище, в одному варіанті (книга спогадів) має зазначення купюри, а у іншому – купюра після «крамолу» не вказується. Прослідковується різночитання: «смотрителя» (першопублікація), «наглядача» (спогади). У наступному абзаці (четвертий у першопублікації і п'ятий – у книзі спогадів) також є різночитання, досить довільні: у першопублікації після слів «передовою жінкою» речення закінчується, у книзі спогадів продовжується: «з революційними настроями. Думаю, що це був вплив її сина (М. П.), якого вона дуже любила». Ця купюра у першопублікації не вказана. Далі йде речення «Я познайомилась...», у якому в книзі спогадів після «журнал „Неделю”» слова «і додаток до нього», а у першопублікації просто «тощо». Шостий абзац у книзі спогадів починається «В серпні», у першопублікації відповідний п'ятий абзац – «3 серпня». У книзі

спогадів, як зазначено вище, після «школу» крапка і купюра, а в першопублікації речення продовжується: «проте намагалась вибирати час для відвідування Є. І. Драгоманової». Натомість у книзі спогадів після купюри: «Серед напруженої роботи я все ж таки намагалась вибирати час для відвідування Є. І. Драгоманової».

У публікаціях після вказаної вище фрази (с. 341–342) п'ятий абзац повністю відповідає тексту в книзі спогадів (с. 156, шостий абзац), але в публікаціях після слів «Ольги Петрівни» – крапка і починається новий, шостий абзац від слів «Я не пригадую». Натомість у виданні спогадів після «Ольги Петрівни» – кома і на с. 157 продовження цього ж абзацу: «а Єлизавета Іванівна, як і раніше, жила одна в своєму будинку. Маючи сором'язливу вдачу, я завжди боялась потрапити комусь на зуби за яку-небудь „безтактність“ і через те не була у панів, для котрих ми були не людьми, а „учите лишками“. З цієї ж причини я довго не йшла до Єлизавети Іванівни, знаючи, що її гості аристократи».

Публікації (с. 342, шостий абзац): «[...] в якому році відбувся приїзд»; у спогадах (с. 157, відповідно сьомий абзац): «в якому році це було». У публікаціях «смотритель училища», у спогадах – «наглядач училища». У публікаціях: «І якось я зустрілась»; у спогадах: «Та одного разу я зустрілась». У публікаціях після «дівчину» – текст: «з костуром під правою рукою»; у спогадах після коми «що опиралася на палицю в правій руці». Цікаво, костур, палиця чи милиці були насправді побачені Макаровою?

У публікаціях: «погляд притягав»; у спогадах: «погляд приваблював до себе». Абзац сьомий публікацій: «Трохи пізніше»; абзац восьмий спогадів: «Трохи згодом». У спогадах після слова «носила» і круглої дужки є кома перед «і говорила», у публікаціях кома відсутня. У публікаціях після «своєю мовою» – текст: «Однак Леся Українка»; у спогадах ці епізоди нижче – в абзаці дев'ятім. А в абзаці восьмім є текст після «своєю мовою»: «Я дуже захоплювалась віршами Т. Г. Шевченка, але вільно і грамотно говорити українською мовою не вміла. А у Лесі були часто вирази, що вживались на Волині, де вона жила. І мене сильно бентежили розмови з Лесею, бо боялась висловитись не так, як треба».

Отож, дев'ятий абзац у спогадах (с. 157) звучить так: «Пригадується мені випадок, коли Леся Українка дуже сміялась

з мого недоречного виразу: розповідаючи про шлях на хутір М. Ковалевського, я назвала українською мовою цей шлях „гладким“. Леся засміялась і пояснила мені, що „гладкий“ означає „товстий“, „жирний“, а не гладенький, що я мала на увазі, говорячи про шлях. Хоча в зауваженні письменниці не було нічого образливого, але мені доводилось потім думати над кожним своїм словом в розмові з нею, а це сковувало мене». Цього епізоду в публікаціях немає.

Порівняння наступних абзаців дає можливість зрозуміти певні втрати у публікованих варіантах спогадів, а також зрозуміти деяку невідповідність відтворюваного перекладачами та публікаторами тексту щодо оригінальних, базових автографів:

<p><u>Абзац восьмий публікацій</u> (с. 342–343): «Мене надзвичайно притягала до себе ця чудова жінка. Ми ще зустрічались з нею у Єлизавети Іванівни. Мене завжди дивувало, що в Лесі, яка виросла в достатках, була така сильна і глибока любов до простого народу. Як багато говорила вона під час наших зустрічей про безпросвітне існування темного люду, про гноблення його поміщиками, про те, що дуже мало людей, які б підняли народну масу на боротьбу за свої права і свободу. Мене захоплювали її полум'яні слова, хотілось одразу, негайно зробити щось таке, що полегшило б тяжку долю темних, затурканих людей. Але що саме треба</p>	<p><u>Абзац десятий книги спогадів</u> (с. 157–158): «Мене надзвичайно вабила ця чарівна людина. Ми ще зустрічались з нею у Єлизавети Іванівни. Мене завжди дивувало, що в Лесі, яка виросла в достатках, була така сильна і глибока любов до простого народу. Як багато говорила вона під час наших зустрічей про безпросвітне існування темного люду, про гноблення його поміщиками, про те, що дуже мало людей, які б підняли народну масу на боротьбу за свої права і свободу. Мене захоплювали її полум'яні слова, хотілось одразу, негайно зробити щось таке, що полегшило б тяжку долю темних, затурканих людей. Але що саме треба</p>
--	---

зробити, я не знала і ніхто не міг цього мені підказати. Сама Леся ще тільки шукала шляхів для цього. Ми обидві відчували, що одиниці не в змозі щось зробити. Як розбудити свідомість самого народу? Народні читання? Але той матеріал, що подавався народові в дозволених цензурою книжках нічого не міг дати для піднесення свідомості народу. Я не знаю, про кого саме думала Леся Українка, коли писала мені пізніше, що треба поговорити про народні читання з гадячанами. У неї взагалі було мало знайомих у Гадячі. Можливо, вона мала на увазі свого родича (брата М. П. Драгоманова), який брав діяльну участь в аматорських спектаклях, але не для народу, а для гадяцької „аристократії“. Сама вона не могла брати участь у народних читаннях, бо вони були влаштовані значно пізніше і проіснували недовго».

зробити, я не знала, і ніхто не міг цього мені підказати. Сама Леся ще тільки шукала шляхів для цього. Ми обидві відчували, що одиниці не в змозі щось зробити. Як розбудити свідомість самого народу? Народні читання? Але той матеріал, що подавався народові в дозволених цензурою книжках, нічого не міг дати для піднесення свідомості народу. Я не знаю, про кого саме думала Леся Українка, коли писала мені пізніше, що треба поговорити про народні читання з гадячанами. У неї взагалі було мало знайомих у Гадячі. Можливо, вона мала на увазі свого родича (брата М. П. Драгоманова), який брав діяльну участь в аматорських спектаклях, але не для народу, а для гадяцької „аристократії“. Сама вона не могла брати участь в народних читаннях, бо вони були влаштовані пізніше і проіснували недовго, тому що не було бажаючих офірувати свій час для народу».

Крім окремих скорочень і певних розбіжностей у наведених цитатах, впадає в око принципове різночитання: брат самого Драгоманова чи брат його дружини? За розшифровкою

звертаємося до оригінального автографа: «Может быть, она подразумевала своего родственника (брата жены М. П. Драгоманова), который принимал горячее участие в любительских спектаклях [...]» [1, ф. 2, № 628, арк. 7 «Воспоминаний о Лесе Украинке»]. Отож, у спогадах Макарової згадується Петро Кучинський, а не Іван чи Олександр Драгоманови, тому в збірнику «Леся Українка. Публікації Статті. Дослідження» – безперечна фактологічна помилка.

Але, якщо ми звернемося до самого автографа Макарової, то побачимо, що навіть ця, процитована вище з публікованих текстів, фраза, якою починається озвучена у порівняльній таблиці думка, звучить у автора зовсім по-іншому: «Тем не менее все мое существо тянулось к этой обаятельной личности» [1, ф. 2, № 628, арк. 6 «Воспоминаний о Лесе Украинке»]. Таким же чином можемо й далі зіставляти автограф із виданнями, але продовжимо розгляд публікованого.

У виданні спогадів маємо ще два абзаци (с. 158, абзаци одинадцятий і дванадцятий), які відсутні у публікаціях: «Пригадую, що напочатку брали участь голова з'їзду мирових суддів, члени земської управи, але після двох-трьох читок всі вони засіли за вінт, зваливши всю працю на попа і мене. Картини для чарівного ліхтаря скоро були продемонстровані, попа люди не слухали і голосно розмовляли в часи його читання.

Була ще відкрита недільна школа, але теж значно пізніше після перебування Лесі в Гадячі. Її на свої кошти відкрила сестра Панаса Мирного Олександра Яківна Борисенко. Вона на свої кошти (дуже обмежені) придбала підручники, зошити, запросила учителів, гадаючи, що вони будуть безкоштовно працювати для народу. Напочатку нас було вісім добровольців, але лишилась тільки одна учителька... Справді, потрібна була „нравственная палка”, як писала мені Леся Українка...».

В абзаци дев'ятому публікацій (с. 343) після слова «крім» перед «листа» відсутнє слово «одного», яке маємо у книзі спогадів (відповідно – абзац тринадцятий, с. 158).

Наступний уривок:

Останнє речення цього абзацу в публікаціях звучить так: «Здоров'я Лесі погіршало, вона багато часу лікувалась на курортах, і я не знала її адреси».	У книзі спогадів: «Здоров'я її погіршало; вона багато часу лікувалась по курортах і мені не писала, а я не знала її адреси».
---	--

Набуті в час підготовки видань розбіжності тут очевидні й, як бачимо, не завжди навіть виправдані, адже при всій видимій непретензійності саме оригінальні спогади російською зберігають певну особистісну чарівність, відсвічують реальним душевним теплом, невдаваною, безмежно щирою любов'ю автора до тих людей, яких він згадує, віддунює якимись ледь вловимими імпульсами тієї давньої, дожовтневої епохи. Отож можна рекомендувати до майбутньої публікації й наукового опрацювання саме первинний російськомовний текст у повному обсязі з відповідним джерелознавчо-текстологічним коментарем. А вже потім, у разі необхідності, робити якісь переклади (названого тексту в повному обсязі), вилучати для цитування якісь необхідні фрази (мовою оригіналу чи в українському варіанті), урахувавши попередньо всі розбіжності з оригіналом та інші недоліки попередніх видань.

Крім основного, оглянутого вище, варіанту спогадів А. С. Макарової, нам відома ще публікація листа А. С. Макарової до Інституту літератури зі спогадами про зустріч з Лесею Українкою 1893 року в збірнику «Леся Українка. Документи і матеріали», основні розбіжності якої з оригінальним автографом [1, ф. 2, № 1554, арк. 5–8] прослідковуються здебільшого в моментах авторської пунктуації.

Є також публікація спогадів Макарової на цю ж тему в українській інтерпретації та запис її ж спогадів, здійснений гадяцьким учителем М. Ф. Куценком, ним же трохи доповнений і прокоментований. Зберігся й текст спогадів А. С. Макарової, представлений заступником директора з наукової роботи Чернігівського музею Михайла Коцюбинського Ольгою Єрмоленко на Міжмузейних літературних читаннях, присвячених

150-річчю від дня народження Михайла Драгоманова і 120-річчю від дня народження Лесі Українки 1991 року, про арешт матері Лесі Українки Ольги Косач (Олени Пчілки) у Гадячі 1920 року.

Надзвичайно цікава в цьому контексті маловідома публікація спогадів Антоніни Макарової «Леся Українка в Гадячі (До 86-річчя з дня народження письменниці)», опублікована свого часу, як зазначено на фондовому паспорту, в журналі «Будівник соціалізму». У фонді Лесі Українки маємо дві фотокопії цих спогадів, на жаль, без повного зазначення вихідних даних означеного тексту, дату на паспорту вказано тільки у квадратних дужках – 1957 рік [1, ф. 2, № 1553]. Тут А. С. Макарова подає оригінальний словесний портрет Лесі Українки, цікаву особистісну характеристику письменниці, досить детально описує момент свого знайомства з письменницею, а романтичну мандрівку човном у товаристві Лариси та Михайла Косачів засвідчує коротше, ніж в іншому варіанті спогадів, які неодноразово публікувались у профільних виданнях [4; 6; 9]. По-іншому, ніж у ширшому варіанті спогадів, Макарова оповідає і про вірш, прочитаний Лесею Українкою, і про поему «Роберт Брюс». Саме тут уточнюється те, що «Брюса» дала їй прочитати бабуся письменниці Єлизавета Драгоманова. Говориться про короткочасність спілкування з Ларисою Петрівною, про її хворобу в Зеленому Гаю 1906 року, про славнозвісний гадяцький портрет Тараса Шевченка, що, як відомо, висів на одному з косачівських дубів. Зважаючи на усі ці ознаки оригінального трактування свідчень Антоніни Семенівни і малодоступність цих спогадів для сучасного читача, дозволяємо собі навести їх повністю:

«Будівник соціалізму [назва видання. – А. Д.] 3 [очевидно, номер сторінки. – А. Д.]

Спогади [Це слово розміщене як рубрика, ліворуч від назви статті у рамці. – А. Д.]

Леся Українка в Гадячі

(До 86-річчя з дня народження письменниці)

Більше шестидесяти років минуло з того часу, коли я вперше побачила Лесю Українку, але вона і зараз як жива стоїть

перед моїми очима. Худорлява, височенька постать в українському вбранні: гаптована сорочка, зелена корсетка в квіточках, декілька рядочків намиста на шиї, зелена стрічка, заткана жовтими квітками, на голові світлоруса коса. Бліде обличчя, і на цьому обличчі такі чудові очі, від яких не можна було відірватись. Мене познайомила з нею її рідна бабуся Є. І. Драгоманова.

– Моя онука Леся, – сказала вона.

– Косач, – коротко промовила Леся і дружньо стиснула мою руку.

Так почалося наше знайомство. Ми говорили часто про долю темного люду, про його поневолення, шукали шляхів до боротьби за його краще майбутнє. Обидві розуміли, що тільки в єднанні сила, і треба закликати людей на цю боротьбу. Світлом і теплом була для мене Леся. Талановита, з широким кругозором, вона ніколи не давала відчуття, що незмірно розумніша від мене, в неї не було ніякого зазнайства, хвастоштів.

Ніколи не забуду, скільки тепла, розуму й тактовності вкладала поетеса в свої розмови зі мною і ніколи не гордилася своїми знаннями. Надзвичайна скромність і чутливість були характерними рисами її вдачі. Вона навіть нічого не казала мені про свої твори, про які я тоді й не знала через те, що друкованого українського слова в нас у Гадячі не було.

Тільки якось Леся показала мені свій вірш. Це сталося так. Я була в її бабусі Драгоманової. Входить Леся така весела, радісна, якою я її ще не бачила, і каже: «Антоніно Семенівно, поїдемо зі мною на човні. Я, ви і Михайло» (її рідний брат). З радістю я згодилась. День видався чудовий. Напередодні був невеликий дощ, який освіжив повітря. Сонце ласкаво світило. Ми посідали в човен і поїхали. Леся правила рулем, а Михайло гріб. Я сиділа напроти Лесі і милувалася її щасливим обличчям. Було дуже гарно. Хвилі виблискували на сонці аж очам було боляче. Білі лілеї та кувшинки прикрашали місцями воду, над ними літали блакитні метелики. З обох боків річки нависали дерева, тут був гай і чувся веселий спів пташок.

– Хочете я Вам розкажу свій вірш, який присвятила братові,
– сказала Леся.

З великою увагою я слухала вірш. В ньому висловлювалась її любов до брата не тільки як до рідного, а й до однодумця.

Лише після цієї прогулянки дізналась, що Леся пише вірші. Згодом, уже після нашої розлуки, її бабуся дала мені прочитати її твір «Роберт Брюс». Коли я написала, що цей твір сподобався, вона відповіла в своєму листі: «Мене дуже втішив Ваш відзив про „Роберта Брюса“». Коли так, то ще варто жити».

Через обмеженість часу я не могла часто бачитися з Лесею, але потім ми листувалися. Надзвичайно дивно, що Леся при такій хворобі, як туберкульоз руки й ноги, ніколи не скаржилася на свій недуг, а мужньо переносила фізичні муки і знаходила мужність творити, своїми творами закликала людей на боротьбу за щастя та волю.

Тільки одного разу довелося почути від неї скаргу на свою хворобу. Це було в 1906 році, коли вона приїхала в Гадяч на дачу «Зелений гай». Мене запросила її мати до них. З ганку було видно Псьол, його береги, вкриті очеретом, верболозами. В гаю – прохолода, пахощі лип, що квітли в той час, співи пташок, метелики пурхали з квітки на квітку. І було від цього так радісно. Я не втерпіла, щоб не виявити почуття, яке охопило мене, і сказала: «Ваш «Зелений гай» – справжній рай!».

Лариса Петрівна оживилась. В її лагідних голубих очах спалахнули іскорки і раптом погасли. «Так, тут дуже гарно, – сказала вона, – можна все забути, якби не хвороба».

Потім ми довго в мовчанні дивились на портрет Т. Г. Шевченка, що був прибитий на розкішному дубові. Не знала я, що це була наша остання зустріч. Листувалися ми дуже рідко тому, що Леся або лежала хвора в ліжку, або переїжджала лікуватися з одного курорту на інший, а хвороба забиравала в неї останні сили. Та не могла вона зломити її мужності, її жадоби до боротьби за щастя людей.

1 серпня 1913 року погасли її чудові очі, але не погас вогонь, яким вона своїми творами запалила серця мільйонів людей. Леся вмерла, але Леся живе в своїх чудових творах.

Її світлий образ назавжди зберігся в моїй пам'яті.

А. С. Макарова.

м. Гадяч.

На знімку: А. С. Макарова» [1, ф. 2, № 1553. Фотокопія друкарського тексту в три колонки. 1 арк.]

По центру тексту – фото А. С. Макарової з аркушем у руках, над головою в неї на стіні кімнати – портрет Лесі Українки (такого фото у фондах Інституту літератури немає, але, ймовірно, портрет у газеті робився приблизно в той же час, що і фотографія, датована вереснем 1953 року, яка зберігається у фонді Лесі Українки [1, ф. 2, № 1441], але зображено її гадяцьку знайому в іншому ракурсі, трохи різниться й блуза чи плаття). Текст публікації українською. Мабуть, він записувався кимсь із журналістів як інтерв'ю або опрацьовувався і редагувався з якихось записів Макарової, чи, скоріш за все, перекладався з російської. Не знаємо ми також, чи всі думки, висловлені у тексті, належать А. С. Макаровій, чи саме так ідеологічнозавзято розмірковувала вона про боротьбу за світле майбутнє і т. д. Адже жодних чернеток цієї роботи нам невідомо.

Не менш цікавий, також практично невідомий сьогодні навіть дослідникам Лесі Українки текст спогадів про письменницю М. Ф. Куценка, опублікований свого часу в тому ж виданні, але на паспарту документа зазначено, що це «газ[ета]». Дата надходження документа за актом – 25 лютого 1955 року. Цього разу текст датований: «23.XI – 24.XI.1940 р.». Зазначено також: «Гадяч», отже, це міське періодичне видання і, згідно з датами, точно не журнал, як було вказано на паспарту попереднього документа. Це машинопис на чотирьох аркушах у двох примірниках. На паспарту в анотації вказане джерело надходження: «Вирізка з газети надіслала Ін[ститу]ту А. С. Макарова; після зняття копії вирізка їй повернута». Вірогідно у цій ситуації, що і спогади самої Макарової «Леся Українка в Гадячі (До 86-річчя з дня народження письменниці)» були надіслані до Інституту літератури Антоніною Семенівною, хоча подібної анотації паспарту попередньо розглянутого документа немає.

Спогади М. Ф. Куценка створюють живу картину Зеленого Гаю тих часів, коли в ньому мешкали Косачі, вони оприлюднюють ще один варіант спогадів А. С. Макарової, записаних учителем Гадяцької середньої школи № 2 М. Ф. Куценком. Ось вони:

«ЗЕЛЕНИЙ ГАЙ»

За 3 км. від м. Гадяч знаходилась колись дача української письменниці Олени Пчілки. Та мальовнича місцевість зветься просто і природно – «Зелений гай».

Коли увійдеш у «Зелений гай» і глянеш з високої гори на річку Псьол, що голубою стрічкою в'ється попід гаєм, то відразу пригадаються слова з відомої української народної пісні:

«Стоїть гора високая,
Попід горою гай;
Зелений гай, густесенький,
Неначе справді рай»

Ми там були весною, коли все цвіло й співало, і мали велике щастя любоватися красою природи. «Зелений гай» належить до тих чарівних пейзажів, які викликають найніжніші людські почуття.

Перед тим, як відвідати «Зелений гай» осінню, я вирішив сходити до Антоніни Семенівни Макарової, яка була добре знайома з Оленою Пчілкою і зокрема з її дочкою – великою українською письменницею Лесею Українкою.

В розмові я запитав Антоніну Семенівну про те, як Л. Українка, як художник слова, оцінювала пишну гадяцьку природу (пейзажі). Хвилина напруженого обдумування і А. С. Макарова пригадує:

«Л. Українка взагалі палко любила все прекрасне в житті і ненавиділа зло. Вона завжди милувалася природою околиць м. Гадяча, особливо «Зеленим гаєм».

Хронічна хвороба примушувала Ларісу Петрівну здебільшого перебувати за межами своєї рідної країни. Але де б не перебувала письменниця-демократка, де б не лікувалась, її манила до себе чарівна природа цих місць.

Пригадую її слова з поезії «Поворіт»:

«Країно рідна! Ох, ти
далека мріє!
До тебе все летять мої думки,
Їм страшно й радісно,
якось надія мріє, –
Так з вірію в свій край
летять пташки».

За моїми підрахунками сім разів (у 1893, 1894, 1903, 1904, 1905, 1906, 1908 роках) Л. Українка приїжджала в Гадяч на дачу.

Як сьогодні, пам'ятаю один епізод. Це було влітку 1906 року. Мене несподівано позвали на дачу Ольги Петрівни (Олени Пчілки). Я з радістю довідалась, що приїхала Ларіса. На дачі було людно. Наїхало багато людей, і все мені незнайомі. Тоді я в останній раз бачила Лесю... Вона була дуже виснажена довголітньою хворобою і жовта-жовта. Але і в цей час її не покидав дух бадьорості. Хто знав Л. Українку особисто, той так і ждав від неї, що ось-ось вирвуться з її блідих вуст мужні закличні слова: «Жити хочу! Геть думи сумні!» І це в неї виходило щиро і природно, бо письменниця була закохана в життя.

«Собі я бажаю не сну, а життя», – говорила вона.

Ця прекрасна людина завжди нагадує мені старого мученика – Прометея. Ви знаєте рядки з її драматичної поеми «У катакомбах»:

«Я честь віддам титану –
Прометею.
Що не творив своїх людей
рабами,
Що просвітив не словом,
а вогнем,
Боровся не в покорі,
а завзято».

Тут уся Леся Українка. Метою її життя було служіння своєму народові, своїй рідній батьківщині. В ім'я цього святого діла вона 30 років стійко перемагала хворобу і все мріяла побачити ту велику всенародну силу, яка «всіх людей збере в громаду вільну без пана і раба...»

І як жаль, що цієї вільної громади Леся зараз не бачить...

«Леся Українка вмерла, але її бадьорі твори довго будуть будити нас до роботи – боротьби. Добра, вічна пам'ять письменниці – друзів робітників», – так у 1913 році писала більшовицька газета «Рабочая правда».

Ці правдиві золоті слова висічуть на постаменті пам'ятника Лесі Українці...

– В той пам'ятний літній день довго не вдавалося мені підійти до Ларіси Петрівни і поговорити з нею. Вона весь час була в колі незнайомих мені людей, і я через свою соромливість не наважувалась пристати до того гурту.

Нарешті випав влучний момент. Я зійшла на високий ганок, де стояла Ларіса і вдивлялася вдалечінь. Я промовила: «Як хороше тут! Зелений гай, та й годі!» Ларіса Петрівна раптом оживилась, в її лагідних голубих очах спалахнули іскри, і вона сказала зворушливо:

«О, дуже чудово! Можна все б забути, коли б не хвора...» Сльози не дали їй договорити. Я розгубилась і не знала, що робити. Втішати людину в таких випадках недоречно. Це може образити. Та Леся плакала недовго. За хвилину вона вже просила в мене пробачення, витираючи сльози білосніжною хусточкою.

Після того ми довго мовчки дивились на розкішний дуб, що стояв перед ганком. На тому дубі був прибитий портрет Т. Г. Шевченка, обвитий вітами.

Треба сказати, що культ великого українського кобзаря-революціонера завжди панував к [має бути «в». – А. Д.] родині Косачів. Л. Українка залюбки називала Шевченка своїм учителем.

В кінці бесіди я сказав Антоніні Семенівні, що йду в «Зелений гай». Вона детально описує будинок, який стояв колись на дачі, пригадує один червневий ранок, проведений на ганку того будинку.

...Світанок. Глибока тиша. Води річки Псла рожевіють, береги виблискують ізумрудом. Зір ловить переливи барв, тонів. Велично сходить сонце і щедро заливає все золотом. Гай раптом проснувся, вклонився совечку [має бути «сонечку». – А. Д.], наповнився пташиним співом. Яка чаруюча краса!

Коли б я мала талант Ісаака Левітана, я б увіковічила ту дивну картину для наших поколінь...

Я помітив, що моя співбесідниця стомила. Тепло дякую за розмову і йду в «Зелений гай». Не дивлячись на пізню осінь, він як і раніше прекрасний. З цього животворящего джерела видатна поетеса черпала творчі сили, натхнення, фарби і пахощі. Може саме цей гай бачила мати Лесі Українки Олена Пчілка, коли писала свою п'єску для дітей «Казка зеленого гаю».

Тепер там немає нічого: ні будинка з високим ганком, ні розкішного дуба, що на ньому був прибитий портрет Т. Г. Шевченка.

Залишились тільки спогади. А пройнуть роки, і та місцевість, зв'язана з ім'ям великої народної письменниці Лесі Українки, обросте легендами.

Треба думати, що Комітет у справах охорони пам'яток культури зацікавиться «Зеленим гаєм» і встановить пам'ятник Лесі Українці.

М. Ф. Куценко.

Викладач літератури

гадяцької середньої школи № 2.

Копія знята зі статті, вміщеної в газеті «[після відкритих лапок назва видання відсутня. – А. Д.] за 23.XI і 24.XI. – 1940 р.».

Рядком нижче дописано простим олівцем: «1 надісл. Ін-ту літ. А. С. Макаровою 7 II 1958 р.» [1, ф. 2, № 1528].

Крім розглянутих вище спогадів Антоніни Макарової про Лесю Українку, маємо ще фрагмент її ж спогадів про Олену Пчілку з фондів Чернігівського музею Михайла Коцюбинського, оприлюднений свого часу Ольгою Єрмоленко. Йдеться про арешт письменниці влітку 1920 року, про який Макаровій повідомила господиня квартири, де мешкав голова гадяцької «Просвіти» Павло Шуба, заарештований тоді одночасно з Оленою Пчілкою. Вона наводить портрет матері Лесі Українки того періоду: «[...] схудле, бліде обличчя, запалі очі й великі синці під очима» [2, 84]. На прохання ув'язненої письменниці Макарова зверталася до суду щодо надання Олені Пчілці медичної допомоги, але замінити тюремного лікаря не дозволили. Макарова принесла їй теплу кофту й ковдру, а на упаковці написала записку, яку помітив

вартувати і, накричавши на Антоніну Семенівну, запевнив її в тому, що матір Лесі Українки тепер обов'язково розстріляють. Макарова з цього приводу настільки перенервувалася, що, прийшовши додому, повісилася. Але знайома вчителька її тоді порятувала. І Олена Пчілка була звільнена з в'язниці. Після цього випадку Макарова дуже боялася, щоб про той її вчинок ніколи не дізналась Олена Пчілка. Надзвичайно важливим є й таке свідчення Макарової: «Цей арешт мав дуже важкий вплив на моральне становище Ол[ени] Пч[ілки]. Вона стала дуже боязка: ночувала не в хаті, а в коморці у себе, ночувала у знайомих, а вдень ходила то туди, то сюди» [2, 85].

3. Висновки

Усі зазначені вище документи розшифровують і взаємодоповнюють один одного, розкривають перед нами не тільки яскраву панораму спілкування Антоніни Макарової з родиною Лесі Українки, але й показують контекст самого спілкування, контекст написання текстів спогадів і ті різночитання, які виникли в процесі підготовки до публікацій, перекладів, редагування, скорочень, у зв'язку з чим історія тексту постала не менш цікавою й багатогранною, ніж сама історія спілкування, а особистість гадяцької знайомої Косачів-Драгоманових Антоніни Семенівни Макарової увиразнилася, розкрилася для нащадків, представивши нам гідну громадянку, професіонала-педагога, надзвичайно симпатичну, цікаву людину, яка мала щастя колись бути доброю приятелькою Лесі Українки.

Отже, зважаючи на неповне висвітлення теми у відомих нам друкованих джерелах, вважаємо, що необхідно опублікувати повну версію спогадів Антоніни Макарової про Лесю Українку з відповідним розлогим і присутнім коментарем. Важливим принципом можливого впорядкування нового видання спогадів про Лесю Українку має бути необхідність публікувати текст мовою оригінального автографа, спираючись у першу чергу на відомий нам базовий документ. І вже потім, згідно з потребою спеціальної розшифровки для читача, подавати переклад публікованого тексту. Так, як це буде, наприклад, і при публікації

спогадів Віри Александрової, Нестора Гамбарашвілі, Менделя Розенбаума. Адже, публікуючи статті Лесі Українки, ми небезпідставно представляємо авторські тексти не тільки українською, але й російською і навіть французькою мовами.

І тоді названа проблема безперечно заграє усіма необхідними (власне зумовленими авторським передбаченням – Лесі Українки, Антоніни Макарової та ін.) барвами й відтінками тієї епохи, даруючи нам правдиве й глибоке відчуття спорідненості душ цих людей. Необхідно буде уточнити в гадацьких архівах точну дату смерті Антоніни Семенівни Макарової (на сьогодні відомо тільки рік – 1963). Необхідно у повному обсязі вивчити матеріали Макарової з фондів Чернігівського музею Михайла Коцюбинського. Треба перевірити наявність подібних матеріалів у творчому архіві Андрія Чернишова, адже у дослідженнях він згадує Макарову тільки побіжно [10, 204], але як справжній дослідник знає про цікаву йому особистість набагато більше. Подібним чином працював і Анатоль Костенко. Отож, це завдання для майбутнього публікатора й коментатора.

Крім того, ми маємо тут також деякі, здавалося б, вторинні тексти, як, наприклад, публікації спогадів Макарової у виданні «Будівник соціалізму», в яких (хоч і опосередковано – через журналіста чи вчителя-публікатора) висловлено оригінальні думки, засвідчено цікаві факти, деталі, епізоди. У цих випадках варто, очевидно, використовувати рубрики «Додатки», «Інші редакції» і т. ін., важливі в науково-дослідному контексті життя і творчості Лесі Українки. Тоді ця тема зможе бути висвітлена всебічно й вичерпно.

Джерела та література

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. Фонд 2 (Лесі Українки). Фонд 3 (Івана Франка). Фонд 28 (Олени Пчілки).

2. Диба А. Розбите свічадо (родина Косачів по смерті Лесі Українки) / Алла Диба // Леся Українка : Доба і творчість : зб. наук. пр. І матеріалів : у 3 т. / упоряд. Н. Г. Сташенко. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – Т. 2. – С. 82–101.

3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості : Репринт. вид. / Ольга Косач-Кривинюк. – Луцьк : Волин. обл. друк, 2006.
4. Українка Леся. Документи і матеріали 1871–1971. – К. : Наук. думка, 1971.
5. Українка Леся. Зібр. тв. : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1975–1979.
6. Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження. Т. III. – К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1960.
7. Мороз М. О. Літопис життя і творчості Лесі Українки / М. О. Мороз. – К. : Наук. думка, 1992.
8. Святовець В. Епістолярна спадщина Лесі Українки / В. Святовець. – К. : Вища школа, 1981.
9. Спогади про Лесю Українку. – К. : Дніпро, 1971.
10. Чернишов А. Невмирущі : статті та розвідки / А. Чернишов. – Х. : Прапор, 1970.

Мову, правопис та пунктуацію джерел збережено.

Висловлюю щиру подяку Ларисі Мірошниченко, Надії Сташенко, Тетяні Савченко та Тетяні Третяченко за допомогу в підготовці цього дослідження.

Дыба А. «Всё для других и ничего для себя»: свидетельство Антонины Макаровой о Косачах-Драгомановых.

Исследуются оригинальные тексты и публикации воспоминаний Антонины Макаровой и авторские комментарии к ним.

Ключевые слова: воспоминания, контекст, публикации, переводы, редактирование, сокращения, комментарии.

Dyba A. “All for Others and Nothing for Oneself”: Testimonies of Antonina Makarova about Kosach-Drahomanov (Family).

The original texts and publications of memories of Antonyna Mackarova and author’s comments to them are researched in the article.

Key words: memories, context, publications, translations, editing, abridgements, comments.